

תפילה וחוסר נחת:

היחס לתפילת היחיד הפרטית בתלמוד הבבלי

דליה מרקס

*מוקצץ קהערכה אין קל וקאהקה רכה
לרד והפרופי יהויצם עמי, יוקי,
מורה, מצריק ויציז אמת*

את תפילות ישראל אפשר לחלק באופן ראשוני ובסיסי לשתי חלוקות: האחת – בין תפילות הקבע והחובה ובין תפילות ספונטניות, תלויות אירוע, שמטבען הן נאמרות בדרך כלל באופן חד פעמי. חלוקה זו היא גם בין תפילה שעניינה מילוי מצווה דתית קבועה בזמנה ובסדריה, ובין תפילה הנובעת מנהמת הלב, מצורך המתעורר ברגע נתון, והיא ביטוי לרגש דתי עמוק תלוי זמן ואירוע המזמן אותו. בין תפילות הקבע והחובה נמנית בראש ובראשונה בתפילת העמידה, וכמוה גם קריאת שמע וברכותיה שנשמכה לה. לפי המשנה, ניתן לקרוא את השמע "בראש האילן או בראש הנדבך" (ברכות ב, ד), היינו, קריאת השמע היא חובה אבל אינה חייבת להתבצע בבית הכנסת ובציבור.¹ בעוד שתפילות אישיות ופרטיות התקיימו מקדמא דנא, את מסגרות תפילת הקבע והחובה יצקו חז"ל. וכדבריו של יוסף היינימן: "לא את תפילותיהן הספונטניות של יחידים, או אף של רבים, לעת מצוא, ולא את שירתם-תפילתם הפולחנית של הלוויים אפשר להשוות לאותה היצירה החשובה והמהפכנית ממש של תפילות הקבע והחובה של הציבור".²

¹ במקום אחר מתוארת קריאת שמע בבית הכנסת בין הדברים הזוקקים מניין: "אין פורסין את שמע [...] פחות מעשרה" (מגילה ד, ג). רבים התלבטו בשאלת המשמעות המדויקת של פריסת השמע. לענייננו חשוב שמדובר כאן בקריאה ציבורית של השמע בבית הכנסת. על עניין פריסת השמע, ראו למשל: צ"א סלוטץ, "פורסין על שמע", שמעתין 165 (תשס"ו), 73-81; ע' פליישר, *תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן*, א, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים: מאגנס, תשע"ב, 231-242.

² היינימן, *התפילה בתקופת התנאים והאמוראים*: טיבה ודפוסייה, ירושלים: מאגנס, תשכ"ז, 17.

החלוקה השנייה היא בין תפילות היחיד ובין תפילות הציבור. תפילת הקבע שבדרך כלל נאמרת בבית הכנסת יכולה להיאמר גם ביחיד, מלבד חלקים בה המכונים "דברים שבקדושה", שאותם אין אומרים בפחות מעשרה (מגילה ד, ג). לשונה היא על פי רוב לשון רבים גם כשהיא נאמרת ביחיד. בנוסף יש למנות כאן את הברכות שנועדו להיאמר כמענה לחוויות ולמצבים שונים, כלומר, הן תלויות אירוע ואינן מקובעות בזמן ובמקום, אולם לשונן והקשרן קבוע. לעומת זאת, יש תפילות שהן ספונטניות, נטולות ממד של קבע או חזרתיות, ואף על פי שבאופן עקרוני ובדרך כלל הן ביטוי לצורך של היחיד.³ רוב התפילות בתנ"ך הן תפילות מן הסוג הזה. הן נאמרו מתוך התעוררות רוחנית, ברגע של פחד או נזקקות או מתוך רגש עמוק של הודיה. כזו היא תפילתו של עבד אברהם היוצא לחפש כלה לבנו יצחק (בראשית כד, יב-יד) או תפילת יעקב החושש לקראת המפגש המחודש עם עשיו (בראשית לב, יג), וכאלה הן תפילותיו של משה (למשל, דברים ג, כג-כד). תפילות אלה נאמרו, ברגע מיוחד שזימן אותן והן מיועדות לאותו רגע בלבד, ללא כוונה להופכן לטקסטים ליטורגיים שיאמרו לדורות.

במאמר קצר זה אדון בממד אחד הקשור בתפילות היחיד – הספונטניות והממוסדות כאחד – ואבקש לבדוק את יחסם של חז"ל לתפילות אלה. ליתר דיוק, אבחן האם ניתן לזהות התנגדות מרומזת ואולי אף ישירה של חכמים לסוג כזה של תפילות. ואם כן, מדוע. נעסוק כאן בעיקר במקורות מן התלמוד הבבלי, שבו ניכרת התייחסות חשדנית במיוחד לתפילות אישיות וספונטניות. ראשית אציג בקצרה את הסוגיה התלמודית העיקרית הפורשת צדדים שונים של התפילה האידאלית. לאחר מכן אדון בפונקציות של תפילת הציבור והערך שהקנו לה חכמים, ואז אשאל מה יכולים להיות הטעמים ליחסם המורכב של חז"ל לתפילות האישיות והפרטיות.

³היינימן משרטט מנעד של סוגי תפילות שאינן נמנות עם תפילות הקבע והחובה של הציבור:
א. תפילת היחיד הספונטנית;
ב. תפילת היחיד השגורה בפיו, על אף שהיא רשות;
ג. תפילת חובה של היחיד;
ד. תפילות ציבור (או של יחידים בשם ציבור) ספונטניות הנאמרות בהזדמנויות מיוחדות;
ה. תפילת ציבור שאינה חובה וקבע גמור, לדוגמה, פסוקי דזמרה. (היינימן, *התפילה*, 99)

תפילת הציבור בבית הכנסת:

דרך המלך בתפילות ישראל

ערכה של תפילת הציבור בבית הכנסת בא לידי ביטוי בספרות חז"ל, ובעיקר בולט הדבר בתלמוד הבבלי. עיקרי הדברים מרוכזים בסוגיה ארוכה (ברכות ה, ע"ב-ח, ע"א) העוסקת בנושאים שונים, אחד מהם הוא תפילה. נידונים בה שלושה ממדים של התפילה הראויה: הסולידיות בין המתפללים וחשיבות התפילה בציבור, התפילה בבית הכנסת והחשיבות של תפילה בזמן שבו הציבור מתפלל. ובמילים אחרות: עם מי, איפה ומתי מתפללים. כרקע לעיוננו, להלן חלקיה של הסוגיה הנוגעים לדיוננו:

[א] חשיבות הסולידיות בתפילה

(ה, ע"ב-ו, ע"א) תניא אבא בנימין אומר: שניים שנכנסו להתפלל וקדם אחד מהם להתפלל ולא המתין את חברו ויצא, טורפין לו תפלתו בפניו, שנאמר, "טָרַף נַפְשׁוֹ בְּאָפוֹ הַלְמַעֲנָךְ תַּעֲזֹב אֶרֶץ" (איוב יח, ד),⁴ ולא עוד אלא שגורם לשכינה שתסתלק מישראל, שנאמר, "וַיַּעֲתֵק צוּר מִמְקוֹמוֹ" (שם), ואין צור אלא הקב"ה, שנאמר, "צוּר יִלְדָּךְ תִּשִּׁי [וַתִּשְׁכַּח אֶל מַחְלָלְךָ]" (דברים לב, יח). ואם המתין לו, מה שכרו? אמר ר' יוסי ברבי חנינא זוכה לברכות הללו, שנאמר, "לֹא הִקְשַׁבְתָּ לְמִצְוֹתַי וַיְהִי כִנְהָר שְׁלוֹמֶךָ וַצְדָקָתְךָ כְּגַלִּי הַיָּם: וַיְהִי כְחוֹל זָרְעֶךָ וַצְּאֵצְאֵי מַעֲיָךְ" וגו' (ישעיהו מח, יח).⁵

[ב] התפילה נשמעת רק בבית הכנסת

(ו, ע"א) תניא אבא בנימין אומר: אין תפלה של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת, שנאמר, "לְשִׁמְעֵ אֶל הָרְנָה וְאֶל הַתְּפִלָּה" (מל"א ח, כח), במקום רנה שם תהא תפלה.

⁴ הפסוק המובא כאן כאסמכתא לקוח מתשובתו של בלדד לאיוב (איוב יד, ח), שם מטיח בלדד באיוב שהוא האיש הטורף נפשו בכעסו, ושואל האם הוא מצפה שלמענו ישתנו סדרי תבל. כאן ניכרת הבנה מדרשית של הפסוק: זה שעזב את הארץ (כלומר, את בית הכנסת), מביא לכך שטורף את תפילתו, ואולי דווקא טורף, היינו, מסכן את חברו, שמשאירו לבד בתפילתו.

⁵ לפי הפסיקה בשולחן ערוך, הטעם הוא "כדי שלא יתבלבל [החבר] בתפילתו" (או"ח צ, טו).

[ג] בית הכנסת הוא מקומו של הקב"ה

(ו, ע"א-ו, ע"ב) אמר רבין בר רב אדא א"ר יצחק: מנין שהקב"ה מצוי בבית הכנסת, "אֱלֹהִים נֹצֵב בְּעֵדֹת אֵל" (תהלים פב, א). ומנין לעשרה שמתפללין ששכינה עמהם? שנאמר, "אֱלֹהִים נֹצֵב בְּעֵדֹת אֵל" (שם) [...].⁶

אמר ר' יוחנן: בשעה שהקב"ה בא בבית הכנסת ולא מצא בה עשרה מיד הוא כועס שנאמר, "מִדּוּעַ בָּאתִי וְאִין אִישׁ קָרָאתִי וְאִין עוֹנָה" (ישעיהו ג, ב).

א"ר חלבו אמר רב הונא: כל הקובע מקום לתפילתו אלהי אברהם בעזרו, וכשמת אומרים לו 'אי עניו אי חסיד מתלמידיו של אברהם אבינו'.⁷

[ד] גנאי לנמנעים מלבוא לבית הכנסת

(ו, ע"ב) אמר רב הונא: הכל המתפלל אחורי בית הכנסת נקרא רשע שנאמר: "סָבִיב רְשָׁעִים יִתְהַלְכוּן" (תהלים יב, ט).

אמר אב"י: לא אמרן אלא דלא מהדר אפיה לבי כנישתא אבל מהדר אפיה לבי כנישתא לית לן בה. ההוא גברא דקא מצלי אחורי בי כנישתא ולא מהדר אפיה לבי כנישתא חלף אליהו חזייה אידמי ליה כטייעא א"ל כדו בר קיימת קמי מרך שלף ספסרא וקטליה.

(תרגום מארמית: אמר אב"י לא אמרנו [זאת] אלא כשאנו מחזיר פניו לבית הכנסת, אבל זה המחזיר פניו אל בית הכנסת אין לנו טענה נגדו. אותו האיש שהיה מתפלל אחורי בית הכנסת ולא היה מחזיר פניו אל בית הכנסת, בא אליהו התחזה לו לערבי, שלף חרב והרגו).

⁶ במקום אחר במסכת זו הדבר נלמד מתוך גזירה שווה מהאמור על עשרת המרגלים, "הַבְּדִלוּ מִתּוֹךְ הָעֵדָה הַזֹּאת" (במדבר טז, כא), מה להלן עשרה, אף כאן עשרה" (בבלי ברכות כא, ע"ב). שם אין מדובר בהכרח בתפילה אלא במוסד בית הכנסת. ואילו בסוגיה שלפנינו בא הפסוק כדי ללמד שהשכינה נמצאת עם המתפללים במניין. כאן הכוונה אינה בהכרח לבית הכנסת.

⁷ ניתן אולי לזהות בדברי רבי יוחנן מסר חתרני, היינו, שהקב"ה אינו נמצא בבית הכנסת באופן קבוע אלא מבקר שם כמו המתפללים. אולי משום כך מוזכרת כאן המימרא של רב הונא, הקובעת שמי שקובע מקום לתפילתו הוא מתלמידי אברהם, מכניס האורחים הגדול. וכך מי שיש לו מקום תפילה קבוע הוא גם מכניס אורחים כלפי הקב"ה.

[ה] הטורח שבתפילת הציבור והחשיבות להתפלל בעת שהציבור מתפלל

(ז, ע"ב-ח, ע"א) א"ל רבי יצחק לרב נחמן: מאי טעמא לא אתי מר לבי כנישתא לצלוויי? אמר ליה: לא יכילנא. א"ל: לכנפי למר עשרה וליצלי! אמר ליה: טריחא לי מלתא! ולימא ליה מר לשלוחא דצבורא בעידנא דמצלי צבורא ליתי ולודעיה למר! א"ל: מאי כולי האי? א"ל: דאמר ר' יוחנן משום ר"ש בן יוחי.⁸

(תרגום מארמית: אמר לו: מהו כל זה [כל ההשתדלות הזו]? שכן אמר רבי יוחנן בשם רבי שמעון בן יוחאי]

מאי דכתיב, "וַאֲנִי תַפְלִיתִי לָךְ ה' עַתְּ רָצוֹן" (תהלים סט, יד), אימתי עת רצון? בשעה שהציבור מתפללין [...] תניא נמי הכי, רבי נתן אומר: מנין שאין הקב"ה מואס בתפלתן של רבים? שנאמר, "הֲאֵל כַּבִּיר וְלֹא יִמָּאֵס" (איוב לו, ה), וכתב, "פְּדָה בְּשָׁלוֹם נַפְשֵׁי מִקְרָב לִי [כִּי בְרַבִּים הָיוּ עֹמְדִין]" (תהלים נה, יט).

[ו] תפילה בציבור ובבית הכנסת כמעידה על טיבו של אדם

אמר הקב"ה, כל העוסק בתורה ובגמילות חסדים ומתפלל עם הציבור מעלה אני עליו כאילו פדאני לי ולבני מבין אומות העולם.

אמר ר"ל: כל מי שיש לו בית הכנסת בעירו ואינו נכנס שם להתפלל, נקרא שכן רע, שנאמר, "כֹּה אָמַר ה', עַל כָּל שְׂכְנֵי הָרְעִים הַנִּגְעִים בַּנְּחֻלָּה אֲשֶׁר הִנְחַלְתִּי אֶת עַמִּי אֶת יִשְׂרָאֵל" (ירמיהו יב, יד), ולא עוד אלא שגורם גלות לו ולבניו, שנאמר "הִנְנִי נֹתֵשֶׁם מֵעַל אֲדָמְתְּם וְאֶת בֵּית יְהוּדָה אֶתוֹשׁ מִתּוֹכְכֶם" (שם).

⁸ רבי יצחק מדגיש בפני רב נחמן את החשיבות של התפילה בזמן שהציבור מתפלל, ולא רק את מוסד בית הכנסת או את התפילה בציבור עצמה. יש בידינו עדויות מתקופת בית שני על יחידים שכיוונו את תפילתם לזמן תפילת הציבור. לדוגמה, יהודית בוחרת להתפלל להצלחת משימתה בעת הקטרת הקטורת בבית המקדש (יהודית ט, א).

[הסיבה לכך שבני בבל מאריכים ימים, היא שהם] מקדמי ומחשכי לבי כנישתא. אמר [רבי יוחנן]: היינו דאהני להו כדאמר ר' יהושע בן לוי לבניה קדימו וחשיכו ועיילו לבי כנישתא כי היכי דתורכו חיי. א"ר אחא ברבי חנינא: מאי קרא? "אַשְׁרֵי אָדָם שִׁמְעַ לִי לְשִׁקְדַּ עַל דְּלִתְתֵי יוֹם יוֹם לְשִׁמְרַ מְזוּזַת פְּתָחַי (משלי ת, לד), וכתוב בתריה: "כִּי מִצְּאֵי מִצְּאָ חַיִּים" (שם, לה).

תרגום: [הבבליים מאריכי ימים מפני שהם] משכימים ומעריבים לבית הכנסת. אמר [רבי יוחנן]: זה מה שהועיל להם! כשם שרבי יהושע בן לוי אמר לבניו: השכימו והעריבו ובואו לבית הכנסת כי כך תאריכו ימים. אמר רבי אחא ברבי חנינא, מה הפסוק [התומך בכך]? "אַשְׁרֵי אָדָם שִׁמְעַ לִי לְשִׁקְדַּ עַל דְּלִתְתֵי יוֹם יוֹם לְשִׁמְרַ מְזוּזַת פְּתָחַי (משלי ת, לד), וכתוב אחריו: "כִּי מִצְּאֵי מִצְּאָ חַיִּים" (שם, לה).

הסוגיה המרכזית בתלמוד הבבלי העוסקת בענייני סדרי התפילה נסבה, אם כן, סביב שאלת זמנה, מקומה והאנשים הלוקחים בה חלק. הפסקה הראשונה שצוטטה כאן מזכירה שהתפילה אינה רק פנייה כלפי מעלה אלא צריכה לבטא אמפטיה וסולידריות בין אישית; בפסקה השנייה מודגשת חשיבות מוסד בית הכנסת והתפילה בו; בפסקה השלישית באה ההבטחה שהאל נמצא בבית הכנסת, ובכלל במקום שבו יש תפילה בציבור, וכי כאשר האל אינו מוצא מניין מתפללים בבית הכנסת הדבר מכעיסו; בפסקה הרביעית נמסר שאדם שאינו נכנס לבית הכנסת ואף אינו פונה אליו בגופו נחשב רשע, והגמרא מביאה סיפור על אליהו הנביא שהרג אדם שנהג כך; בפסקה החמישית מתואר דיון מתוח בין רבי יצחק ורב נחמן: הראשון תוהה מדוע חברו אינו מגיע לבית הכנסת, וכשהלה מסביר שלא היה יכול, מציע רב נחמן שרבי יצחק יאסוף מניין לביתו. משהלה מבהיר שדבר זה הוא טורח לו, ממליץ רבי נחמן שחברו יקפיד להתפלל לפחות בעת שהציבור מתפלל. בפסקה השישית נאמר שאדם המתפלל בבית הכנסת הוא אדם ראוי, ולחלופין, מי שבוחר לא לבוא בשעריו הוא בבחינת "שכן רע".

רוב החלקים העוסקים בתפילה בסוגיה זו דנים במערכה הראוי – היכן היא צריכה להתקיים, עם מי ומתי, ואילו תכניה של התפילה עצמה נידונים בקיצור נמרץ, ומוזכרת רק תפילת "לעת מצוא" (שם, ת, ע"א). הדיון שהובא לעיל מעיד על החשיבות שהוקנתה לתפילה בציבור ובבית הכנסת (ומראה שגם אם שני עניינים אלה אינם זהים הם קרובים למדיי). בבסיס הקביעות הנחרצות בסוגיה ניכרת דאגה לכך שתפילות הקבע והחובה אכן יתקיימו ובמועדן. יש בהן דרישה לסולידריות של היחיד עם הציבור, ועידוד היחיד לתת את לבו לטובת הקהילה הספציפית וכלל ישראל כאחד. אולם נראה שבנוסף, משתקף כאן גם רצון לפיקוח הן על התוכן והן על הפרוצדורה של התפילה של היחיד, ועל ידי כך, אולי גם על תוצאותיה.

אפשר שהדגש הרב על תפילת הציבור ועל חשיבותו של בית הכנסת בא דווקא משום שלא היה זה מובן מאליו לנהוג כך או משום שהיו שנמשכו דווקא אל השיח הפרטי והאישי של אדם עם אלוהיו. כל זה אינו מסביר מדוע נוכל לזהות נימה שלילית כלפי מי שאינם מתפללים בציבור ובבית הכנסת. מה למשל הביא את הבבלי לקרוא למי שאינו בא לבית הכנסת "שכן רע". עתה נדון בפונקציות של תפילת הציבור וננסה להבין את הערך הרב שהקנו לה חז"ל.⁹

הפונקציות של התפילה בציבור

הקהל הנאסף בבתי הכנסת משתתף בתפילה בעיקר בעניית "אמן" על תפילת שליח הציבור.¹⁰ ועם זאת, השתתפות הציבור אינה טכנית, הנוכחים אינם נמצאים שם בגדר של צופים. יוסף היינימן מסביר: "שמיעה זו 'פעילה' היא, בבחינת: 'שומע כעונה', שכן הביעו השומעים את הזדהותם על ידי עניית 'אמן', 'ברוך ה' המבורך', וכו".¹¹ באותה מידה

⁹ הדבר בולט במיוחד על רקע גישה הפוכה במקורות נוצריים קדומים, לדוגמה: "וכי תתפלל אל תהי כחנפים האוהבים להתפלל בעומדם בבתי כנסיות ובפינות השוקים למען יראו לבני אדם [...] ואתה כי תתפלל, בוא בחדרך, וסגור דלתך בעדך והתפלל אל אביך אשר בסתר, ואביך הרואה במסתרים הוא יגמלך" (מתי ו, ה-ו).
¹⁰ לדוגמה, "גדול העונה 'אמן' יותר מהמברך" (בבלי ברכות נג, ע"ב); "כל העונה 'אמן' בכל כולו פותחין לו שערי גן עדן" (בבלי שבת קיט, ע"ב); "אין גדול לפני הקב"ה יותר מ'אמן' שישראל עונין" (דברים רבה ז, א).
¹¹ היינימן, התפילה, 19.

תפקידו של שליח הציבור, כמשתמע מכינויו, הוא להשמיע את תפילת הציבור. תפקידו זה אינו תפקיד סקרמנטלי כבדתות אחרות, אין הוא משתייך לקסטה מסוימת והוא אינו זוקק לסמיכה לתפקיד.¹² באופן תאורטי, כל גבר יהודי עשוי לשמש כשליח ציבור בעולמם של חז"ל.¹³ להלן אמנה שלושה טעמים לדגש על חשיבות תפילות הקבע והחובה בציבור.

א. שליטה ופיקוח

מוסד בית הכנסת מאפשר לוודא שהאנשים אכן מתפללים. הברייתא הבאה עוסקת בסמיכתה של קריאת שמע של ערב לתפילת העמידה, ותוך כך מלמדת על הפנומנולוגיה של ההתנהגות הליטורגית הראויה:

כדתיניא, חכמים עשו סייג לדבריהם, כדי שלא יהא אדם בא מן השדה בערב, ואומר: אלך לביתי ואוכל קימעא ואשתה קימעא ואישן קימעא ואחר כך אקרא קריאת שמע ואתפלל. וחוטפתו שינה ונמצא ישן כל הלילה. אבל אדם בא מן השדה בערב נכנס לבית הכנסת, אם רגיל לקרות – קורא, ואם רגיל לשנות – שונה, וקורא קריאת שמע ומתפלל (בבלי ברכות ד, ע"ב).

מי ששב לביתו בערב עשוי להסיח את דעתו מקריאת שמע ומן התפילה. פעולות השגרה ועייפות היום יכולים להביא לכך ששינה תחטפהו "ונמצא ישן כל הלילה". לעומתו, האדם הראוי אינו מסתכן בכך, ופונה אל בית הכנסת מיד לאחר סיום מלאכת יומו. הברייתא מלמדת שלאנשים שונים יש הרגלים שונים בבית הכנסת ("אם רגיל לקרות – קורא, ואם רגיל לשנות – שונה"), בוודאי הם קשורים בהשכלת האדם ובטמפרמנט שלו, אולם הכול

¹² ראו דיון על מקומו ותפקידו של שליח הציבור בבבלי ראש השנה לד, ע"ב-לה, ע"א.
¹³ במסכת תענית במשנה מתוארות תכונותיו הרצויות של שליח הציבור: "עמדו בתפילה, מורידין לפני התיבה זקן ורגיל, ויש לו בנים, וביתו ריקם, כדי שיהא ליבו שלם בתפילה" (תענית ב, ב). אם כי, ייתכן שההדגשה על תכונות אלה דווקא בסדר תעניות מלמדת שבתפילות רגילות לא עמדו עליהן.

קוראים שמע ומתפללים.¹⁴ מכאן שהציפייה המובעת בברייתא בבבלי היא, שאדם יכנס לבית הכנסת לקיים את חובותיו הליטורגיים ובכך לוודא שהם אכן מתקיימים.¹⁵

ממד השליטה באמצעות תפילת הציבור בא לידי ביטוי לא רק בוידוא שהמתפללים קוראים שמע ומתפללים, אלא גם בתכניה של התפילה. דוגמה מובהקת לכך היא הקללה המכונה, ברכת המינים שהותקנה, לפי התלמוד, בפני רבן גמליאל בבית המדרש ביבנה (בבלי ברכות כח, ע"ב). ברכת המינים הנאמרת במסגרת ברכות הבקשה שבתפילת העמידה נוסדה כתוצאה מנסיבות פוליטיות אידאולוגיות. ברכה זו, שידעה אולי נוסחים וגרסאות רבים יותר מאשר כל ברכה ליטורגית אחרת בתולדות תפילות ישראל, משמשת כנייר לקמוס לאמונות ולדעות של המתפללים, היות שהיא באה להוציא מקהל המתפללים את אלה שעמדותיהם התיאולוגיות אינן עולות בקנה אחד עם עמדותיהם של חז"ל.¹⁶ בתפילת הציבור היה ניתן לפקח שהמתפללים עונים "אמן" אחרי הברכה, מי שנמנע מכך היה פשוט חשוד מיד כ"מין". בתפילת היחיד, עד כמה שהתקיימה בתקופת התנאים, לא היה קיים ממד הפיקוח הזה, שכן אדם יכול היה פשוט להשמיט את הברכה.

ב. טובת הכלל ומיתון עמדות קיצוניות

תפילות ישראל הן מופת למתינות ולאיפוק. תפילת העמידה, למשל, היכולה להיקרא כטקסט משיחי, שהרי הבקשות הלאומיות מגיעות לשיאן בבקשה על בניין המקדש, ביאת המשיח והשבת העבודה, מתבטאת בלשון מתונה, והמשיחיות המובעת בה היא בעלת אופי אבולוציוני.¹⁷ הדבר מלמד, לדבריו של עזרא פליישר, "שחז"ל ביקשו שלא לטפח

¹⁴ראו: דליה מרקס, בעת אישן ואעירה: על תפילות שבין יום ובין לילה, תל אביב: ידיעות ספרים, 120–122.
¹⁵הירושלמי מביא הסבר אחר מפיו של רבי יוסי לכך שיש לקרוא שמע של ערבית בבית הכנסת: "אין קורין אותה [קריאת שמע] בבית הכנסת בשביל לצאת ידי חובתו, אלא כדי לעמוד בתפילה מתוך דבר של תורה" (ברכות א, א; ב, ע"א). כאן הדגש אינו על וידוא קיום המצווה אלא על עמידה בתפילה מתוך קריאת השמע הלקוחה מהתורה, וזאת כדי ליצור אווירת כוונה וקדושה ראויה לקראת התפילה.

¹⁶R. Langer, *Cursing the Christians? A History of the Birkat Ha-Minim*, Oxford and New York: Oxford University Press, 2012.

¹⁷על גישות שונות לגבי המטרה הדתית של העמידה וראייתה כטקסט משיחי (או לחלופין, כטקסט אנטי-משיחי), ראו: L. Hoffman, "How the Amidah Began: A Jewish Detective Story", in L. Hoffman (ed.), *My People's Prayerbook*, vol. 2, 1997, 17-36.

באומה ציפיות מופלגות לגאולה קרובה, אפוקליפטית. אף על פי שקיימו וחיזקו את האמונה בגאולה, הם ראו בה פנים שלווים של איזון ושל דרך הטבע. הם גם ביקשו לחזק את אחיזתם של ישראל בהווה.¹⁸ הגישה המאופקת בתפילות הציבור עשויה לשנות פניה לגישה אפוקליפטית או אקטיביסטית-פוליטית לזהבת בתפילתם של יחידים, והדבר נתפש כבלתי רצוי בקרב חוגי החכמים, שאף מיתנו אמירות מיסטיות מפורשות בתפילה. התפילה הרבנית מייצגת את מה שמקס קדושין כינה "מיסטיקה נורמלית", היינו, שהיא מתייחסת לנשגב ולמופלא אולם היא עושה זאת באופן שגרתי ונינוח.¹⁹

יש לשער שהיו בתפילות הקדמונים גם עמדות משיחיות מפורשות יותר, ואלה הודחקו בתפילתם של חז"ל. הד לכך נוכל אולי למצוא בפסקה הבאה בהגדה של פסח של רב עמרם גאון מסוף המאה התשיעית, ובעקבות זאת גם בהגדות ימינו:

מעשה ברבי אליעזר ורבי יהושע ורבי אלעזר בן עזריה ור' עקיבא
ור' טרפון שהיו מסובין בבני ברק, והיו מספרין ביציאת מצרים כל
אותו הלילה, עד שבאו תלמידיהם ואמרו להם: רבותינו, הגיע זמן
קריאת שמע של שחרית.²⁰

פירושים רבים ניתנו לאותה התכנסות, למשל, שהחכמים היו דנים במרד בכובש הרומי. אולם גם אם נדחה עמדה זו, הרי שקריאת שמע נתפשת כאן כתריס בפני הרהורי גאולה מופלגים, בין אם מדובר בגאולת מצרים ובין אם מדובר בגאולה העתידית. סיפור ביציאת מצרים ומחשבות על הגאולה הם עניינים ראויים, אבל אסור להם שישתלטו על חובות ההווה, ובהן החובות הליטורגיים. התלמידים דורשים מרבותיהם לחדול מחלומות באספמיה ולהתמודד עם ההווה, עם השגרה ועם אורח החיים המתון, המיוצג בפרקטיקה של קריאת שמע. המתנות שמזמינה תפילת הציבור אינה קשורה רק באמונות ובדעות של המתפללים אלא גם בנושאי תפילתם. ובהמשך נדון בתפילות של יחידים לגשם.

¹⁸ פליישר, *תפילות הקבע*, עמ' 87.

¹⁹ M. Kadushin, *Organic thinking: a study in rabbinic thought*, New York: JTS, 1938.

²⁰ וראו מסורת דומה בתוספתא פסחים י, יב.

ג. בניית תודעה עמית ולאומית

תפילות ישראל נאמרות כמעט תמיד בלשון רבים, אף מטבע הברכה גזור בלשון זו. הלל הזקן מזהיר באופן כללי: "אל תפרוש מן הציבור" (אבות ב, ה), ודברים ברוח הזו נאמרים במפורש אף בהקשר הליטורגי. רבי יעקב בר חסדא מוסר את נוסח התפילה שיש לומר כשיוצאים לדרך: "יהי רצון מלפניך ה' אלהי שתוליכני לשלום ותצעיני לשלום..." (בבלי ברכות כט, ע"ב). האמורא אביי מתקן אותו, באומרו: "לעולם לישתף איניש נפשיה בהדי צבורא" (תרגום: לעולם ישתף אדם עצמו בציבור) ומשנה את התפילה ללשון רבים: "יהי רצון מלפניך ה' אלהינו שתוליכנו לשלום וכו'" (שם, ל, ע"א). גם אדם המהלך בדרך לבדו חייב לראות את עצמו כחלק מקולקטיב ולהתפלל על שלומו. דברים אלה שהתקבלו להלכה, מלמדים שהדאגה לציבור באה לידי ביטוי מילולי מפורש גם כאשר אדם מתהלך בדרכו בגפו.

תפילת היחיד: חתרנות ואפקטיביות

על אף הדגש החזק המושם על תפילת הרבים ועל מוסד בית הכנסת, ואולי דווקא בגללו, ניתן ללמוד דווקא על האפקטיביות המיוחדת שיוחסה בספרות חז"ל לתפילת היחיד העומד בספונטניות ובלב שבור בפני בוראו. אנו מוצאים בתלמוד אמירות מעין זו:

וא"ר אלעזר: מיום שחרב בית המקדש ננעלו שערי תפלה, שנאמר, "גם כי אֶזְעַק וְאֶשׁוּעַ שְׁתֵּם תִּפְלְתִי" (איכה ג, ח). ואע"פ ששערי תפלה ננעלו, שערי דמעה לא ננעלו. שנאמר, "שִׁמְעָה תִּפְלְתִי ה' וְשִׁנְעֵתִי הַאֲזִינָה אֶל דְּמַעְתִּי אֶל תִּתְחַרֵּשׁ" (תהלים לט, יג) (בבלי ברכות לב, ע"א).

מערכת היחסים המובנית והמובטחת ששררה בין הקב"ה ובין עמו הופרה עם חורבן בית המקדש, אז "ננעלו שערי תפלה"²¹. ואולם, מבטיח רבי אלעזר, למרות זאת, יש עדיין דרך להגיע לאלוהים, שהרי, "שערי דמעה לא ננעלו". הדמעה, התגובה הספונטנית המעידה

²¹על מורכבות מערכת היחסים בין ישראל ובין אביהם שבשמים בכל הקשור בתפילה לאחר החורבן, ראו למשל: הערות בוקסר וכו'.

על רגש עז עדיין ואולי בלתי נשלט, יכולה למצוא מקום אל הקב"ה,²² בעוד שהביצוע המסודר והשקול ימצא את עצמו מול שערים נעולים.

דוגמה לתפילה מן הסוג הזה היא תפילתו הקטלנית של רבי אליעזר בן הורקנוס, מגדולי התנאים בדור החורבן ואחריו. בסיפור, המכונה "תנורו של עכנאי", המובא בתלמוד בהקשר של הדיון באונאת דברים, כלומר בפגיעה באמצעות דיבור,²³ מוצג ויכוח בין החכמים לגבי כשרותו של תנור מסוים. עמדתו של רבי אליעזר נדחית על אף שהשיב לכל הטענות "כל תשובות שבעולם", ועל אף שגייס את כוחות הטבע לעזרתו ואף בת קול אלוהית התערבה לטובתו. סיפור זה, אחד הידועים שבסיפורי חז"ל, מובא בדרך כלל כדי להציג את סמכותם של חכמי בית המדרש וכוחה של הפסיקה ההלכתית. לדידנו חשוב דווקא סופו. כתוצאה ממריו של רבי אליעזר, שלא הסכים לעמדת הרוב, נידוהו החכמים ואף "הביאו כל טהרות שטיהר רבי אליעזר ושרפום באש". תוצאות העניין היו חמורות:

זלגו עיניו דמעות, לקה העולם שלישי בזיתים ושליש בחטים ושליש בשעורים. ויש אומרים אף בצק שבידי אשה טפח. תנא: אף²⁴ גדול היה באותו היום, שבכל מקום שנתן בו עיניו ר"א נשרף. ואף רבן גמליאל היה בא בספינה. עמד עליו נחשול לטבעו, אמר: כמדומה לי שאין זה אלא בשביל ר"א בן הורקנוס. עמד על רגליו ואמר: רבונו של עולם גלוי וידוע לפניך שלא לכבודי עשיתי ולא לכבוד בית אבא עשיתי אלא לכבודך שלא ירבו מחלוקות בישראל. נח הים מזעפו (בבלי בבא מציעא נט, ע"א-ע"ב).

העלבון והסבל של רבי אליעזר גרמו לתוצאות חמורות בעלות אופי קוסמי ממש: העולם שבת מפועלו התקין ולקה בתבואה. יש האומרים שאף "בצק שבידי אישה טפח", כלומר לא רק הטבע אלא גם הסדר התקין של הבית וחיי המשפחה לקו בשל עלבוננו של החכם.

²² לא אחת מתייחסים חז"ל לממדים הלא טקסטואליים ואף הלא-ווקליים של התפילה. לדוגמה: "עשרה לשונות נקראת תפלה זעקה שועה נאקה [...] נקראת בצר [...], נקראת רנה ופגיעה [...], נקראת נפול [...], נקראת פלול [...], נקראת עתירה [...], נקראת עמידה [...] נקראת חילוי [...], נקראת תחנה" (ספרי דברים, ואתחנן, כו) ²³ מקור הדיון נלמד מהאיסור: "ולא תונו איש את עמיתו וְיִרְאֶתָּ מֵאֲלֹהֶיךָ כִּי אֲנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם" (ויקרא כה, יז), והוא נידון במשנה בבא מציעא ד, י. וראו: רמב"ם, הלכות מכירה יד; שולחן ערוך, חושן המשפט, רכח. ²⁴ כך לפי רוב כתבי היד של התלמוד, בנוסח וילנא נאמר: "אך".

הים אף הוא הצטרף למחאה וכמעט הטביע את רבן גמליאל, נשיא ישראל. הלה הבין היטב בשל מה בא לו הזעף הזה והצליח לשכך את הים מזעפו.

הסיפור מסתיים בסצינה ביתית. אשתו של רבי אליעזר, אמא שלום, שהייתה גם אחותו של רבן גמליאל, השגיחה על אישה, ולא אפשרה לאישה ליפול על פניו בתפילה. נפילת אפיים היא החלק הרגשי ביותר והאישי ביותר בתפילה.²⁵ ואמא שלום ידעה ללא ספק, שעוצמות הרגש החזקות של האיש הפגוע עשויות להזיק. ואכן, פעם אחת, כשלא השגיחה בו, נפל על פניו. אמא שלום קראה: "קום, קטלית לאחי" (תרגום: קום, הרגת את אחי), ובדיעבד התברר שכך היה. כשרבי אליעזר התעניין כיצד ידעה שתפילתו הרגה את רבן גמליאל היא ענתה: "כך מקובלני מבית אבא, כל השערים ננעלים, חוץ משערי אונאה" (שם). דומה שיש אירוניה מסוימת בסיום הסוגיה. תפילתו של רבי אליעזר נשמעה מפני שהוא נפגע כתוצאה מאונאת דברים, והוא עצמו פגע בזולתו באמצעות דיבור. כאבו החרף של הרב, שבא לידי ביטוי בתפילתו, הפקיע את חוקי הטבע וגרם לתוצאות הרות גורל.

גם תפילתם של אנשי שורה חסרי שם יש בה פוטנציאל מסוכן לציבור, ובמשתמע מיוחס לה כוח מיוחד. לדוגמה, המשנה מספרת שהכהן הגדול היה מתפלל במהלך עבודת יום הכיפורים "תפילה קצרה בבית החיצון" (יומא ה, א). הגמרא מביאה מסורת בשם רב יהודה, שלפיה תפילתו של הכהן הגדול הסתיימה בבקשה תמוהה משהו: "ולא תיכנס לפניך תפילת עוברי דרכים" (בבלי יומא נג, ע"ב; תענית כד, ע"ב; ירושלמי יומא ה, ב; כז ע"א). הקשר הבקשה ברור, התפילה המתוארת היא לגשמים בעתם ("שתהא השנה הזו גשומה ושחונה"). עוברי הדרכים החוששים מהגשם שיפריע בדרכם עשויים להתעלם מטובת הכלל ולבקש שיחדל, ומכאן הבקשה שלא להקשיב לתפילתם. התלמוד אף מביא דוגמה לתפילה מן הסוג הזה שהשמיע רבי חנינא בן דוסא, שחי בסוף ימי בית שני והיה ידוע כאחד מאנשי המעשה הידוע בצדיקותו ובחסידותו. תפילתו גרמה לכך שהגשם פסק

²⁵ראו: R. Langer, Mark J. Boda, Daniel K. Falk, and Rodney A. Werline (eds.), "We Do Not Even Know What to Do: A Foray into the Early History of Hahanun", *Seeking the Favor of God: The Impact of Penitential Prayer beyond Second Temple Judaism*, vol. III, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2008, 39-69.

לרווחתו אבל לצער הכלל. משהגיע לביתו התפלל שירד גשם והגשם אכן ירד. התפילה שהאל לא יענה לתפילת עוברי דרכים עשויה לחשוף תמונה רחבה יותר של הנחה שתפילת היחיד עשויה לסתור את צורך הרבים, ולכן ראו חז"ל צורך למשטר אותה.

ירידת גשמים היא אכן אמת מידה לבחינת מעמדה של תפילתם של יחידים. תפילתו של חוני המעגל לירידת גשמים הייתה דווקא לטובת הכלל, אבל היא נעשתה מתוך מעין כפייה על שמים לקיים את הבקשה (הוא קורא כלפי שמיא: "רבנו של עולם בניך שמו פניהם עלי שאני כבן בית לפניך, נשבע אני בשמך הגדול שאיני זז מכאן עד שתרחם על בניך" (משנה תענית ג, ח)). הוא ממשיך ותובע גשמי ברכה שיהיו מספיקים אבל לא חזקים מדי. שמעון בן שטח, הנשיא בתקופת החורבן, מאיים על חוני בנידוי, ובה בשעה מכיר במערכת היחסים המיוחדת שלו עם האל: "אלמלא חוני אתה, גוזרני עליך נידוי. אבל מה אעשה לך, שאתה מתחטא לפני המקום ועושה לך רצונך כבן שהוא מתחטא על אביו ועושה לו רצונו, ועליך הכתוב אומר: 'יִשְׁמַח אֲבִיךָ וְאִמֶּךָ וְתִגַּל יוֹלְדֹתֶיךָ' (משלי כג, כה)" (שם).²⁶ בגרסת הסיפור בתלמוד הבבלי הוא מסתיים בכך שחוני, שיש באופן פלאי שבעים שנה ומתקשה להתמודד עם המציאות שאליה התעורר, מבקש למות. בקשתו נענית, ועל כך אומר רבא: "היינו דאמרי אינשי או חברותא או מיתותא" (תרגום: כך אומרים האנשים – חברה או מוות, בבלי תענית כג, ע"א). ניתן אולי לקרוא את הסיומת הזו כביקורת על שיטתו של חוני שבחר לפנות אל האל באופן עצמאי ולא בדרכים המקובלות. שיטתו צלחה אומנם אולם הותירה אותו בדיעבד בבדידות בלתי נסבלת, שגרמה לו לבקש את מותו.

אולם לא רק תפילתם האישית של רבנים או של אנשי שורה זכתה שתישמע, אלא אף של אישים המוצגים באור שלילי ביותר. דוגמה מובהקת לכך היא מסורת על תפילתו של מנשה, שמלך חמישים וחמש שנה ביהודה ונתפש במסורת היהודית כרשע, וכאחד משלושת המלכים שלפי המשנה (סנהדרין ג, ב) אין להם חלק לעולם הבא:

²⁶ הרחבה לסיפור זה באה בבבלי תענית כג ע"א. בקובץ הסיפורים המכונה "פרקא דחסידי" (שם, כג, ע"א-כו-ע"א), שסיפורו של חוני פותח אותה יש סיפורים רבים על חסידים ואנשי מעשה שהיה להם קשר מיוחד עם הקב"ה.

א"ר יוחנן משום רשב"י מאי דכתי': "וישמע אליו ויחתר לו" (ע"פ דבה"ב לג, יג),
"ויעתר לו" מיבעי ליה! מלמד שעשה לו הקב"ה כמין מחתרת ברקיע כדי
לקבלו בתשובה מפני מדת הדין (בבלי סנהדרין קג, ע"א).

לפי שאלתו של רבי יוחנן השואל משמו של רבי שמעון בר יוחאי, דומה שנוסח הפסוק
שעמד לפניו היה "ויחתר לו", ולדידו היה צריך להיות "ויעתר לו" (כבנוסח המסורה).²⁷
ההצדקה לנוסח הקשה היא שהדרשן לומד על כך שהקב"ה עצמו חתר חתירה ברקיע כדי
לקבל את תפילתו של המלך החוטא, ובכך שיתף אתו פעולה נגד "מידת הדין".²⁸ מן
המעשה הזה ניתן ללמוד, שלדידם של חכמים, אלוהים, החפץ בתפילתם של בני האדם
(גם הרשעים שבהם), מוכן לפעול נגד "הצינורות המקובלים" ועושה, פשוטו כמשמעו
מחתרת, מעין מנהרה סודית ברקיע, מוסתרת מעיניהם של הסבורים שמנשה אינו ראוי
שתפילתו תישמע. לפי המדרש החתרני הזה, האל עצמו כורת ברית עם המלך החוטא
המבקש להתפלל כנגד מידת הדין. גם כאן, הלב השבור והכואב הוא שמצליח להגיע אל
האל.

מסיפורים אלה ניתן להבין את הסכנה שראו חז"ל בתפילה האישית, הספונטנית
והרגשית העוקפת את הדרכים הממוסדות והרגילות. היא איימה על ההגמוניה של
החכמים ומסוכנת, היות שהיא פורצת את גדרי התפילה הציבורית המתונה והקהילתית
ופונה לקב"ה. לעומתה, תפילה בציבור נתפשה כמאופקת, ועל כן בטוחה יותר.

²⁷ החילוף בין ח' ובין ע' הוא שיבוש אפשרי בשל ערעור העיצורים הגרוניים בלשון חכמים. לשון הפסוק בנוסח
המסורה הוא: "וַיִּתְפַּלֵּל אֵלָיו וַיַּעֲתֶר לוֹ וַיִּשְׁמַע תְּחִנָּתוֹ וַיִּשְׁיִבֵהוּ יְרוּשָׁלַם לְמַלְכוּתוֹ וַיַּדַע מְנַשֶּׁה כִּי ה' הוּא
הָאֱלֹהִים" (דבה"ב לג, יג).

²⁸ מסורת פסבדואפיגרפית מימי בית שני "תפילת מנשה", מוסרת תפילה בת חמישה עשר פסוקים המיוחסת
למנשה. דומה שהטקסט יוחס למנשה בגלל אזכור תפילתו של בפסוק המצוטט כאן מדברי הימים ובגלל האופי
הפניטיבי של הדובר המכיר בחטאיו ומבקש מהאל שיסלח לו, תפילה שאכן נענתה ("וַיִּשְׁמַע תְּחִנָּתוֹ וַיִּשְׁיִבֵהוּ
יְרוּשָׁלַם לְמַלְכוּתוֹ ... וַתִּפְּלֹתוֹ וַהֲעֵתֶר לוֹ" דבה"ב לג, יג-ט).

ערכה של תפילת הציבור הוא בכך שבאמצעותה אפשר לשלוט ולפקח על תכניה ועל סדריה, לוודא שהיא מבקשת על טובת הכלל, למתן עמדות קיצוניות ולסייע בבנייה של תודעה עמית-לאומית. כל אלה מעידים על ערכה של תפילת הציבור ואת חשיבות מוסד בית הכנסת, אבל אינם מסבירים את הגישה החשדנית ולעתים אף העוינת לתפילת היחידים. דומה שזו נבעה דווקא מהכרה בכוח הרב שיש בתפילת האדם הבודד הנאמרת מנהמת לבו. תפילה שאינה נתונה לפיקוח נתפשה כמאיימת על הסדר הטוב ובה בשעה כאפקטיבית במיוחד, ככזו העשויה להגיע הישר אל כס הכבוד, ללא תיווך וללא עיכוב. אין בכונתי לטעון שחז"ל התנגדו באופן עקרוני וחוצץ לתפילה האישית והספונטנית, אלא שיש קו טקסטואלי, ובעיקר בספרותם של אמוראי בבל, המעיד על נימה חשדנית כלפיה.

בשולי הדברים אוסיף, שבימינו אנו חוזים בבדידותם של אנשים רבים ב"מדבר העירוני".²⁹ ובדידות זו מולידה לא אחת התארגנויות חדשות ויצירתיות של קהילות. חלקן הן קהילות חיים של אנשים המתקבצים סביב רעיון, אמונה אורח חיים, חלקן הן קהילות לעת מצוא של אנשים הנפגשים לצורך מסוים ובאופן חד פעמי. בשנים האחרונות אנו נוכחים ביותר ויותר קהילות המתנהלות באופן חלקי או מלא במרחב הווירטואלי. תופעות אלה מחייבות אותנו לחזור ולשאול, מה משמעותה של התפילה, מה משמעותה של הקהילה ומה משמעות התפילה בקהילה.

²⁹ גם בתקופה המודרנית נשמעות קריאות המזהירות מפני תפילת המתבודדים, הנתפשת כהתנהגות מפונקת, "פיתוי שיש להימנע ממנו" (R. Hammer, *Entering Jewish Prayer*, New York: Schocken, 1994,) 17). חוקר הקבלה גרשום שלום מכיר בכך שהחוויה המיסטית היא מניה וביה פרטית, ובכל זאת הביטוי שלה הוא ציבורי: "התפילה היא התגלמות של החברה הדתית, היא תופעה ציבורית [...] היא הכרת האלוהות של האל, הכרת מלכותו של האל בתור כלל, היא באה מתוך הכלל, ומפי המתפללים מדבר כאן הכל" (ג', שלום, ר' ש"ץ [עורכת], *הקבלה בפרובנס*, ירושלים 1986, 75).²⁹ אף אברהם יהושע השל מבטא דברים ברוח זו ובשפה דתית, כשהוא מדגיש שלהתפלל כיהודי משמעו אינו לפנות לאל "כאני אליך כאנחנו אליך" (A. J. Heschel, *Man's Quest for God: studies in prayer and symbolism*, New York: Charles Scribner's Sons, 1954, תרגום שלי).